

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'DAN HAREKETLE “DELÂLET” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (*)

Remziye SELÇUK (**)

Öz

Delâlet kavramı birçok alanda kullanılmaktadır. Mantık alanında da oldukça önemli bir yere sahiptir. İzmirli İsmail Hakkı mantık konularına eğilen bir ilim adamı olarak eserlerinde delâlet bahsine yer vermiştir. Delâleti; “bir şeyin bir hale dönüşmesidir ki onu iyi bilmek sonrasını da bilmeyi içerir.” Şeklinde tanımlamıştır. Delâleti, lafzî ve gayri lafzî olarak ikiye ayırıp incelemiştir. İzmirli İsmail Hakkı'ya göre, manaya konu olabilen lafzın delâleti: mutâbakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç kısma ayrılır.

Anahtar Kelimeler: İzmirli İsmail Hakkı, Delâlet, Delâlet Çeşitleri, Lafzî Delâlet, Gayr-i Lafzî Delâlet.

A Appreciation on İzmirli İsmail Hakkı's Views about Signification

Abstract

The term of signification is used in many field. It is has an important place in field of logic, too. İzmirli İsmail Hakkı deal with this term in his Works, especially in the Mi'yarul ulûm. Signification for him; a thing transform to a event that well understanding it contain understanding its after. To İzmirli signification is divide two: verbal and nonverbal.

Keywords: İzmirli İsmail Hakkı, Signification, Kind of Signification, Verbal Signification, Nonverbal Signification.

*) Bu makale yazarın hazırlamakta olduğu doktora tezinden türetilmiştir.

**) Öğretmen, MEB, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Mantık Bilim Dalı
(e-posta: remziyieselcuk80@gmail.com), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0919-9234>.

Giriş

Delâlet problemi, mantık tarihi ve mantık felsefesinde yıllarca tartışıla gelmiş konulardan biridir. Mantık, bir bilim olarak, kendine özgü vaz' edilmiş ilkeleri, amaçları, yöntemleri ve meseleleri olan bir disiplindir. Vaz' edilmiş olmak belli bir anlam ve dil kurgusunu getirir. Bunun için üzerinde çalışılan disiplinin dilini kurmak, semantiğini belirlemek, bir bilim üzerinde çalışmada oldukça önemlidir. Osmanlı'nın son dönem mantıkçılarından olan ve Cumhuriyet döneminde de Türkiye Üniversitelerinde felsefe ve mantık dersleri veren İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946) da eserlerinde, mantık bilimini işlerken tasavvurât bölümünde delâlet bahsini ele almıştır. Ve tasavvurlar mantığı diye adlandırabileceğimiz¹ mantık sistemini de delâlet üzerine bina etmiştir. Delâlet bahisleri, esasen, lafız-mana ilişkisini irdeleyen bir konu olarak tasavvurlar mantığının ilkeleri için semantik bir çalışma alanıdır.

Bu çalışmamız da İzmirli İsmail Hakkı'nın mantık konusunda son kaleme aldığı eserlerden biri olan *Felsefe Dersleri*² ve daha çok *Mi'yar-u-l Ulûm*³ adlı eserini merkeze alarak, diğer yapıtlarını da destekleyici olarak kullanıp onun delâlet anlayışını ortaya koyup analiz etmek amaçlanmaktadır. Bunun için, önce, delâlet sözcüğünün etimolojik kökeni, sözlük ve ıstılahî anlamları hakkında bilgi verdikten sonra İzmirli'nin görüşlerini incelemeye geçeceğiz.

A) Genel Olarak Delâlet

A.1. Delâlet Sözcüğünün Etimolojik ve Sözlük Anlamı

Etimolojik olarak delâlet sözcüğü, Arapça bir kelimedir ve Osmanlı Türkçesinde de aynen kullanılmıştır. İzmirli'nin eserlerinde bu sözcük kullanılmıştır.

Arapça'da 'delle' (mâzî/geçmiş zaman) fiilinden türeyen delâlet, bir isim olarak, işaret etme, liderlik, gösterme, rehberlik, kılavuzluk etme v.b. anlamlara gelir.

Delâlet bahsinin diğer disiplinlerde kullanılması bakımından da şunları söyleyebiliriz: Delâlet kelimesi, dilbilim, edebiyat, mantık, cedel, fıkıh usulü vs. ilimleri yakından ilgilendiren ve söz, davranış, yazı, hareket, durum gibi herhangi bir şeyin belli bir bilgi, anlam ve hükümle bağlantısını ifade etmek üzere müştereken kullanılan bir kavramdır.

A.2. Delâletin İstılahî Anlamı

Delâletler, bazı işaret, söz ve sembollerle ifade edilirler. Onlar, bir takım yollar kullanılarak ortaya konur. İnsanlar için iletişim ve ortak kanaatler oluşturmak bakımından lafızların delaletlerinin güçlü ve anlaşılır olması gerekir.

- 1) Bkz. Özel, Aytakin, "İki Farklı Mantık: Kavramlar Mantığı Ve Tasavvurlar Mantığı", VII. Mantık Çalıştayı Metinleri, Haz: Vedat Demir ve Şafak Ural, Mantık Der. Yay. İstanbul, 2017, s.3
- 2) İzmirli, İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, tâbi' ve nâşiri: Hukuk Kitapçısı, Der Saâdet: Bâb-ı Âlî Ebu's-Suûd caddesi, 1330.
- 3) İzmirli, İsmail Hakkı, *Mi'yar-u-l Ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, kayıt no:3743

Farabi, (850-950) *Kitabu-l Hurûf* adlı eserinde isimlerin nasıl anlam kazandıkları konusunu açıklarken onların delaletlerine göre sınıflamalarını yapmaktadır. Ona göre delalet, sözün hangi kategoriye ait olduğunu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Hatta bir söz ister o an tasavvuru mevcut olsun ya da olmasın kastettiği manaya geldiği anlaşılıyorsa o sözün delâleti de sağlamdır, kabul edilebilirdir.⁴

İbn Sina, (980-1037) delâletin asıl görevinin lafızları anlaşılır kılmak olduğunu, lafızların farklı hallerde sahip olması ve bu haller nedeniyle onların neftse örtüştüğü anlamların hallerinin de farklılaşması ve böylece anlamların, lafızlar olmadan sahip olamayacakları bir takım hükümleri bulunması gerektiğinden mantığın amacının da lafızların bu değişik hallerini ortaya koymak olduğunu belirtir.⁵

Delâlet sözcüğünü, Gazali, (1058-1111) *Mustasfa, Mi'yar-u İlm, Mihakkun Nazar, Mekasid-ul Felâsife* adlı eserlerinde delalet konusuna değinir. Delâleti " bir şeyin zihin-deki varlığının dış alemdeki karşılığıdır."⁶

Cürcânî (1340-1413) "bir şeyin öyle bir hal ve keyfiyette olmasıdır ki onu bilmekle başka bir şeyin de bilinmesi lazım gelir. Ona göre bir hüküm lafızdan lügat olarak anlaşılıyorsa buna delâlet adı verilir."⁷

Tanzîmât öncesi Osmanlı'nın son dönem mantıkçılarından olan İsmail Gelenbevî (1730-1790), "delâlet"i, "kendisini anlamaktan başka bir şeyi anlamak hâsıl olacak şekilde bir şeyin olmasıdır"⁸ diye tanımlar. Fahreddîn Razî (1149-1210), delâleti, "Bir şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesini gerektiren bir halde olmasıdır"⁹ şeklinde tanımlamıştır. Molla Fenârî (1350-1430) ise "Bir şeyin, idrakinden (başka bir şeyin) idraki yahut zannı gerektirir bir halde olmasıdır"¹⁰ tanımını yapar. Ahmet Naim (1872-1934), "Bir şeyin öyle bir hal üzere olmasıdır ki onu bilmek şey-i ahiri bilmeği istilzam eder"¹¹ şeklinde tanımlar.

Verdiğimiz tüm bu tanımları dikkate alarak biz de şu tarifi yapabiliriz: "delâlet, iki şey arasında, biri diğerine işaret eden, o şeyin hangi kategoriye ait olduğunu bilmeyi sağlayan haldir."

Son olarak, delâlet konusunda genel kabulü yansıtacak bir bilgi olması yönüyle şu bilgiyi özetleyerek aktarabiliriz:

4) Farabi, *Kitab Al- Huruf*, Çev. Ömer Türker, Litera Yay. İstanbul, 2015, S.24-32

5) İbni Sina, *Kitab-uş Şifa*, Çev. Ömer Türker, Litera Yay. İstanbul, 2006, s.16-18

6) Gazali, *Mi'yar-ul İlm*, Beyrut, Lübnan, trs, s. 43. Dip not.

7) Cürcani, *Tarifât*, Ter. Arif Erkan, Bahar Yay. İstanbul, 1997, s.104-105.

8) Gelenbevî, İsmail, *Fenn-i Mantık*, yy., trs., s.42-43

9) Filizok, Rıza, *Mantık ve Anlam Problemi*, ege-edebiyat.org., 03.01.201, <http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&file=article&sid=413>

10) Filizok, age.

11) Filizok, age.

Delâlet en temelde üçe ayrılabilir:

1. **Akli Delâlet:** Aklın dâl (delâlet eden) ile medlûl (delâlet edilen) arasında zati yani doğrudan ve zorunlu bir alaka görerek ilkinin bilgisinden ikincisinin bilgisine ulaşmasını sağlayan delâlettir. Buna göre mesela dumanın ateşe veya duvar arkasından duyulan insan sesinin orada bir insan bulunduğuna delâleti, akli delâlettir. Çünkü akıl dumanın ateşe, sesin insana ait zati vasıflar olduğunu bilir ve bu şekilde eserin bilgisinden müessirin bilgisine ulaşır.¹²
2. **Tabii Delâlet:** Aklın dâl ile medlûl arasında tabii yani biyolojik, fizyolojik veya psikolojik bir alaka görerek ilki hakkındaki bilgiden ikincinin bilgisine ulaşmasıdır. Yüz kızarmasının utanmaya, yüz sararmasının korku ve heyecana, "of" sesinin iç sıkıntısı ve bıkkınlığa delâleti gibi. Bazı olaylar karşısında bir kimsenin fizyolojik veya psikolojik yapısında meydana gelen bu gibi değişiklikler onun insan olmasının tabii bir sonucudur.¹³
3. **Vaz'i Delâlet:** Dâl ile medlûl arasında zorunlu olarak akli veya tabii bir alaka bulunmayıp sadece örf, kültüre, ortak iletişim ve kullanıma bağlı ilişkiden hareketle aklın medlul hakkında bilgiye ulaşmasıdır. Mesela "kitap" lafzının iki kapak arasındaki yazılı metne delâleti, başı aşağıya sallamanın kabule, yukarı kaldırmanın redde delâleti. Trafik işaretlerinin veya çeşitli şirketlerin kullandığı simgelerin yaptığı çağrışımlar birer vaz'i delâlettir. Zira bu örneklerdeki delâlet edenlerle medlulleri arasındaki ilişkiler akli veya tabii olmayıp tamamen eğitim, görenek ve kültürden kaynaklanan ilişkilidir.¹⁴

Şimdi bu bilgiler ışığında İsmail Hakkı İzmirli'nin delâlet hakkındaki görüşlerini analiz edelim.

B) İzmirli'de Delâlet'in Tanımı

İzmirli delâlet bahsini ele almadan önce önemini şöyle açıklar: “Nev'-i insân sâir hayvanât gibi ale'l-infirâd yaşayamayıp bi't-tab' cem'iyet ü temeddüne muhtâc olurlar. Tâife-i beşerden hiçbirini hod-be-hod havâyic-i zarûriyyesini istihsâl edemeyip birbirlerine mu'âvenetde bulunurlar. Bu mu'âvenet ve zamîrlerindeki mesâlih u maksadı i'lâm bir vâsıtaya muhtâcdır. İşte o vâsita da savt ve lâfızdır. Fakat telâffuz, hâzırîne mahsûs olmakla hâzır bi'l-meclîs olmayanlar ile halefleri için diğerk bir vâsita lâzımdır. O da kitâbet ve ibârâttr. İşte bu mu'âvenet-i mütেকâbile sâyesinde ulûm u sanâyi' tekâmül eyler ve telâhuk-ı efkâr ile ilim tezâyüd eder. Binâberîn lafzın ve ibârenin delâleti vâsıtasıyla ulûm u fûnûn ve mesâil istihsâl olunur. Bundan mâ'adâ külliyâtı idrâk lafzı ve delâleti ma'rifete

12) Bolay, M. Naci, "Delâlet", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, 5 Ocak 2018, s.119.

13) Bolay, age., s.119.

14) Bolay, age., s.119.

mütevakkıf olmakla evvel emirde lâfzı ve delâleti bilmek iktizâ eyler.¹⁵” Bu ifadelerin daha net bir şekilde ifade edersek; “İnsan türü diğer hayvanlar gibi başıboş yaşamayıp doğal olarak toplum içinde medenileşmeye muhtaç olur. İnsan ırkından hiçbirisi kendi başına ihtiyaçlarını karşılayamayıp birbirlerine yardım ederler. Bu yardımlaşma kendilerindeki bu amacı kolaylaştırmanın yolu da karşı tarafa bildirmek, anlatmak vasıtasıyla olur. O vasıta da ses ve lafızdır. Fakat telaffuz hazırdaki kişiler için geçerlidir. Hazırda olmayanlar ve halefleri için başka bir yöntem gereklidir. O da yazılar ve ibarelerdir. İşte bu karşılıklı dayanışma sayesinde sanayi ilimleri oluşur ve fikirlerin yığılmasıyla da ilim ortaya çıkar. Bundan dolayı lafzın ve ibarenin delâleti sayesinde fen bilimleri ve benzeri ilimler ortaya çıkarılır. Bundan daha fazlası, küllileri anlamak lafız ve delâleti bilmeye vakıf olmakla daha öncesinde ise lafzı ve delâleti bilmeyi gerektirir.”

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere delalet bahsi oldukça önem arz etmektedir.

İzmirli delâleti *Mi'yar-u'l Ulûm* adlı eserinde Osmanlıca olarak şöyle tanımlar: “Delâlet, bir şeyin bir hale mülâbis olmasıdır ki onu iyi bilmek şey-i âharı bilmeyi iktizâ eder.”¹⁶ Yani diyebiliriz ki: Delâlet bir şeyin bir hale dönüşmesidir ki onu iyi bilmek sonrasını da bilmeyi içerir. Yani ona göre de delâlet, bir şeyden hareketle başka bir şeyi ortaya koymaya yararandır. Diğer eserlerine baktığımızda ise “manaya delâleti olmayana, zihinde kalana ‘şey’ dediğini¹⁷, lafzın beraberinde bazı mahmulâta ve bazı mevzuâta delâlet ettiğini vurguladığını görürüz.¹⁸ Yani diyebiliriz ki delâlet aynı zamanda beraberinde birçok özelliği de barındırabilir.

Bu tanımlardan anlaşıldığı gibi delâlette, bir şeyin iki anlamı vardır; bir nesne hem kendisidir, yani kendisini anlatır; hem kendisi vasıtasıyla bir başka şeyi anlatır. Algılanan bir bilgiden, başka bir şeye ulaştıran şeydir delâlet. Aslında ona iki şey arasındaki bir bağlantıdır da diyebiliriz. Mesela; duman varsa ateş de vardır, kitap varsa yazan da vardır, gibi. Birinci şeye, mantık geleneğimizde delâlet eden "dâl"; ikinciye de delâlet olunan "medlûl" adları verilmiştir.¹⁹ Burada önemle belirtelim ki, İbn Sina'nın, mantık biliminin bölümlerinden birisi haline getirdiği "delâlet" kavramı, modern dil biliminin ve semantiğin de temel kavramlarından; "delâlet" modern dil bilimi ve semantiğinde "significati-on, reference, denotation" vb. kelimelerle ifade edilir; ama başka bir anlamda. Esasen böyle bir karşılaştırma yapmak ta bu çalışmanın konusu değildir.

Akıl iki şey arasındaki bağı her ne zaman kurduğunda, bu bazen, sadece zihin planında ma'kûller (akledilirler) arasında kurulurken, bazen de duyularla elde edilen tecrübe, bilgi, görgü, insanlar arası ortak iletişim ve kullanım birliği gibi duyum alanının verileriyle kurulmaktadır.

15) İzmirli, *Mi'yar-u'l Ulûm*, s.10.

16) İzmirli, *Mi'yar-u'l-Ulûm*, s.11.

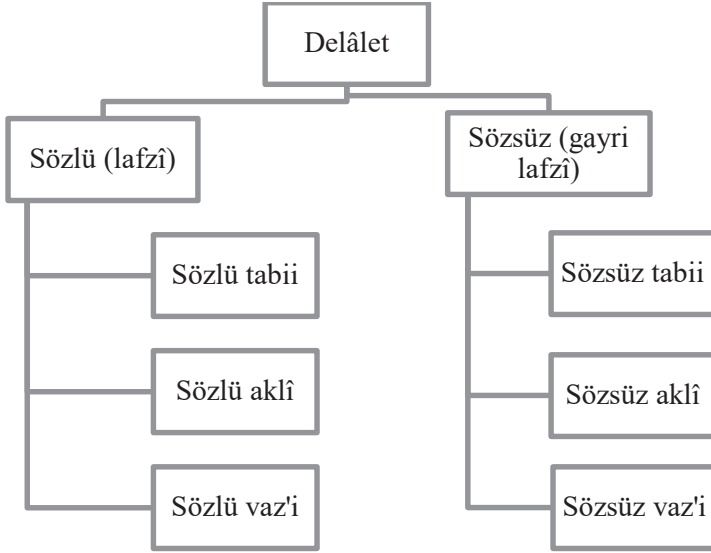
17) İzmirli, *İlm-i Mantık*, s.8, basılmamış eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, kayıt no: 3746

18) İzmirli, *Felsefe Dersleri*, s.79.

19) Cürcani, *Tarifât*, s.105

Delâletin, sözle kurulabildiği gibi sözlere ihtiyaç duyulmadan da ifade edilebildiklerini belirtmiştik. Yani sözlü ve sözsüz delâlet şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunların her biri de kendi arasında, tabii, akli ve vaz'î olarak üçe ayrılır. İzmirli bu mevzuda şöyle der: “Bir lafzın ma'nâya delâleti bazen vaz' vâsıtasıyla olur, insanın hayvân-ı nâtuka delâleti gibi; bazen akıl vâsıtasıyla olur, duvar arkasından işitilen lâfzın vücûd-ı mütekellime delâleti gibi; bazen de tab' vâsıtasıyla olur, “âh” lâfzın[ın] mutlak bir vec'e delâleti misillü.”²⁰ Bunu Türkiye Türkçesiyle ifade edersek; Bir sözün manaya delâleti bazen vaz aracıyla olur. İnsanın konuşan hayvana delâleti gibi. Bazen akıl aracıyla olur. Duvarın arkasından duyulan sesin konuşan bir canlıya delâleti gibi. Bazen de tabii olarak anlaşılır. ‘ah!’ sözünün ağrıya delâleti ve benzeri gibi.

Eğer bu bilgileri tabloştürmak istersek şu şekilde olacaktır²¹:

Tablo1: İzmirli’de Delâlet Çeşitleri

Yukarıdaki tabloyu ve İzmirli’nin *Mi’yar-u-l Ulûm*’undaki görüşlerini birleştirerek delâlet ve kısımlarını incelemeye başlayabiliriz.

B.1. İzmirli’de Sözsüz Delâlet ve Kısımları

1. İster lafzî, ister gayr-i lafzî olsun bütün delâletler üç kısma ayrılır:
2. Sözsüz (gayr-i lafzî) de kendi aralarında üçe taksim olunur:

20) İzmirli, *Mi’yar-u-l Ulûm*, s.11.

21) Çapak, İbrahim, “*Kavram Mantığı*”, *Mantık El Kitabı*, Edt. İsmail Köz, Ali Çetin, Grafiker Yay.,Ankara, 2016, s.75.

3. Sözsüz (gayr-i lafzî) tabii delâlet: Yüz kızarmasının utanmaya delâleti böyledir.
4. Sözsüz (gayr-i lafzî) aklî delâlet: Bir eserin müessire delâleti gayri lafzî aklî delâlettir.
5. Sözsüz (gayr-i lafzî) vaz'î delâlet: Yazılar, işaretler, rütbeler bu delâlettendir.

B.2. İzmirli'de Sözlü Delâlet ve Kısımları

Yine İzmirli'ye göre sözlü (lafzî) delâlet: adından da anlaşılacağı gibi sözle ifade edilen delâletlerdir.

1. Sözlü tabii delâlet: ağızdan çıkan bazı sözcüklerin tek başına bir anlama gelmeyip delâlet yoluyla anlamlı olmasıdır. Mesela; ahh, off gibi nidaların, hangi dilde olursa olsun ağrıya delâleti bunlardandır.
2. Sözlü aklî delâlet: akıl yoluyla elde edilen delâlettir. İşıtilen sözün onu söyleyene delâleti bunlardandır.
3. Sözlü vaz'î delâlet: "insan" teriminin "konuşan hayvana" delâleti gibi.²²

İzmirli İsmail Hakkı "Bunlardan muteber olan delâlet-i lafziye-i vaz'iyedir. Tabayı' u ukul-i beşeriye muhtelif olmakla delâlet-i akliye, delâlet-i tabiiyye zabt olunamaz. Zabıt olunmayınca mantıkta muteber olunmaz."²³

Dolayısıyla mantık büyük oranda lafzi vaz'î delâletle ilgilenir. Bu konuyu biraz daha açalım. Zira öncelikle mantık ilmi lafızlarla manalar arasındaki ilişkiler üzerinde durur. Mantığın temel gayesi doğru ve tutarlı düşünmedir. İnsan düşüncelerini esas itibarıyla sözle ifade edebildiği ve başkalarının düşüncelerini de söz yardımıyla anlayabildiği için mantık ilminde düşünceyi ifade eden dilin önemli yeri vardır. Buna karşılık fiil, işaret, durum, sükut, renk gibi şeylerin belli bir anlam ifade etmesiyle gerçekleşen gayri lafzi delâletler mantığın daha az dikkatini çeker. Öte yandan lafzi aklî ve lafzi tabii delâletler de mantık ilmin için böyledir. Çünkü bunların ilkinde delâlet eden sözün anlamı değil sesidir.²⁴ Nitekim sadece konuşulanı duymakla konuşanın kim olduğunun anlaşılması halinde konuşulan sözün anlamından değil konuşanın sesinin delâletinden faydalanılır ve "bu filanın sesi" veya "bu insan sesidir" denir. Ayrıca taklit örneğinde olduğu gibi bu delâletin yanıltıcı olabilmesi, insanların aklî ve zihni bakımdan farklı seviyelerde olmaları da lafzi aklî delâletin mantık ilmi dışında tutulmasına gerekçe gösterilmiştir.

Lafzî tabii delâlete gelince, insanın herhangi bir tabii halin etkisiyle çıkardığı sesler her zaman aynı ve tutarlı anlamlara delâlet etmez; zira bu delâletler belirsiz, izafi ve sübjektiftir. Tabii olarak çıkan "ahh", "off" gibi ses veya sözlerin anlamlarının yeterince belirli olmaması yanında parça parça olması, bir bilgi, düşünce veya hükmü doğru ve

22) İzmirli, *Mi'yar-u Ulûm*, s.11

23) İzmirli, *Mi'yar-u Ulûm*, s.11.

24) Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, s.60.

tutarlı biçimde ifade edecek söz dizileri meydana getirmemeleri de bu tür delâletlerin mantık ilminin dışında bırakılmasına sebep olmuştur.

İzmirli'ye göre mantık ilminin asıl konusunu teşkil eden lafzî vaz'î delâletle esas olan, bir sözün doğru bir tasavvur veya tasdike ulaştıracak şekilde sabit ve kesin bir anlam taşımasıdır. Bu bakımdan lafzî vaz' i delâlet bir fikri ifade etmeye veya ondan faydalanmaya, öğrenme ve öğretmeye en elverişli delâlet çeşididir. Ayrıca lafzî vaz'î delâlet bir kere vazedildikten sonra kişilere göre değişmeksizin daima aynı anlamı korur; akıl, idrak ve duyu alanına giren bütün bilgi objelerini ifade edebildiğinden en kapsamlı delâlettir.²⁵

B.3. İzmirli'de Sözlü Vaz'î (Belirlenmiş/Konulmuş) Delâletin Kısımları

İzmirli İsmail Hakkı, konuya netlik kazandırmak açısından öncelikle vaz' terimini şöyle tanımlar: "Vaz', bir şeyi diğer bir şeye tahsisidir ki şey-i evvel idrak olunduğu zaman şey-i sâni de anlaşılır."²⁶ Yani vaz' öyle bir şeydir ki bir şey belirtildiğinde beraberrinde ikinci bir şey hakkında da bilgi vermiş olur.²⁷

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre, manaya konu olabilen lafzın delâleti; mutabakat, tazammun ve iltizam olmak üzere üç şekilde ele alınır.

1. *Mutabakat Yoluyla Delâlet:* Lafzın, kendisi için konulduğu mananın tamamına delâleti mutabakat yoluyla delâlettir.²⁸ Bir başka ifadeyle adın konulduğu şeye karşılık gelmesidir. Uygunluk, örtüşme sağlamasıdır. Bir nesneyi veya bir kavramı ifade etmek üzere kullanılan lafzın o nesnenin veya kavramın bütün varlığına ve unsurlarına delâlet etmesine mutabakat yoluyla delâlet denir. Mesela; ev teriminin eve delâlet etmesi böyledir.²⁹
2. *Tazammun Yoluyla Delâlet:* Kast edilen kavramın kendini oluşturan her bir cüz'e de sahipliğini gösteren delâlet çeşididir.³⁰ Tazammun bir şeyin başka bir şeyi içermesidir. "Masa" sözcüğünün masanın ayaklarına delâleti tazammundur. Masa ayakları olmadan var olamayacağına göre masa kelimesi onun ayaklarını da içerir.³¹ "Ev" kelimesini kullandığımızda aynı zamanda duvarlarını, tavanını, vs. de kastetmiş oluruz. Bütünü ifade eden kavramlar parçalarını da ifade etmiş olurlar. Ancak bunun tersi aynı şeyi ifade etmez. Yani duvar, evin tamamına delâlet edemez.
3. *İltizam Yoluyla Delâlet:* Bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesine

25) Bolay, age., s.119.

26) İzmirli, *Mi'yar-u-l Ulûm*, s.12

27) İzmirli, *Mi'yar-u-l Ulûm*, s.11

28) İzmirli, *Mi'yar-u-l Ulûm*, s.11

29) İzmirli, *Mi'yar-u-l Ulûm*, s.11

30) Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Elis Yay., Ankara 2005, s.38.

31) İzmirli, *Mi'yar-u-l Ulûm*, s.11

iltizam denir.³² Mesela "mahlûk" lafzının bütün yaratılmışlara delâleti mutabakat, insana delâleti tazammun, Halika delâleti ise iltizamdır. Çünkü mahlûk lafzı Halik fikrini içermemekle birlikte zihin mahluk lafzından dolayı ve zorunlu olarak (bi'l-iltizam) Halik fikrine varmaktadır. İzmirli, ma'nâya zihinde lâzım gelen hâric bir şeye delâletinin "iltizâm" olduğunu belirtir. Devamında şu örneği verir: "İnsân" lafzının hayvân-ı nâtik mecmû'una delâleti "mutâbıkî" ve ikisinden yalnız birine delâleti "tazammunî" ve kâbil-i ilm ile san'at-ı kitâbete delâleti iltizâmîdir. Yani "insan" kavramının "konuşan hayvan topluluğuna" delâleti, mutabakat, iki kavramdan yalnız birine delâleti, tazammun, zihin yardımıyla bilme ve yazmaya delâleti, iltizamdır.³³

Delâlet konusunu bu şekilde ele aldıktan sonra İzmirli, "delâlet-i mutâbıkıyyenin bulunduğu her mahalde tazammunî ve iltizâmî bulunmaz. Fakat tazammuniyye ile iltizâmîyyenin bulunduğu mahalde mutâbıkıyye bulunur. Delâlet-i iltizâmîyye ve tazammuniyye yalnız muhâverede mu'teberdir. Delâlet-i iltizâmîyyede mu'teber olan lüzûm-ı zihniyyedir. Zira "a'mâ"nın "basar"a delâleti zihindedir."³⁴ Diyerek iltizam, tazammun ve mutabakatın farklarını ortaya koymaktadır. Onun bu görüşünü İbn Sina ve Gazali'den hareketle şöyle açıklayabiliriz. İbn Sina da "ev" örneğini vererek bu konuyu yorumlar. Ona göre tavan duvarı gerektirir (iltizam), fakat onu tazammun etmez; ev duvarı hem gerektirir hem de tazammun eder.³⁵ Gazali'ye göre ilimlerde kullanılan ve kavramlarda kendisine dayanılarak karar verilen mutabakat ve tazammun metotlarıdır. İltizam ise ilimlerde kullanılmaz. Çünkü gerektirenin de gerektireni vardır ve bu sınırsız nesnelere çağırıştır. Bu nedenle iltizam yoluyla anlaşmak mümkün değildir.³⁶

Sonuç

Bu çalışmamızda delâlet kavramının anlamını, bazı âlimlerin yaptıkları delâlet tanımlarını ve nihayet İzmirli'nin delâlet tanımını ve bu konudaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Gördük ki delâlet, başta mantık olmak üzere tüm bilimlerin başlangıç noktasıdır. İzmirli de bu konuyu bilimlerin temeli ve kaynağı saymaktadır.

Bilimlerin temeli sağlam bir delâlet anlayışı gerektirmektedir. Açık ve seçik bir şekilde yapılan tanımlar, kurulan cümleler, iki şey arasındaki delâletin tam mutabakatı, araştırmacı açısından, geçerli ve doğru bilgi toplama aşamasının vazgeçilemez unsurudur. İzmirli bunun farkında olarak eserlerinde delâlet bahsi üzerinde durmuş ve onu bilimlerin oluşumunun ön hazırlığı olarak görmüştür.

Öte yandan İzmirli, mantık ilminin başlangıcına delâlet konusunu yerleştirerek İbn Sina'nın sistematik bir şekilde başlatmış olduğu geleneği sürdürmüştür.

32) İzmirli, *Mi'yaru-l Ulûm*, s.12

33) İzmirli, *Mi'yaru-l Ulûm*, s.12

34) İbni Sina, *Kitâbu's-Şifâ*, Litera Yay. İstanbul, 2006, s.30

35) Gazali, *Mi'yâru-l İlm*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. İstanbul, 2013, s.50

Kaynakça

- Bolay, M. Naci, "Delalet", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, 5 Ocak 2018.
- Cürcani, *Tarifat*, Ter. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997, s.104-105.
- Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Elis Yayınları, Ankara, 2011.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- Farabi, *Kitab Al- Huruf*, Çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Filizok, Rıza, *Mantık ve Anlam Problemi*, ege-edebiyat.org., pdf, 5 Ocak 2018
- Gazali, *Mi'yar-ul İlm*, Beyrut, Lübnan, trs.
- Gelenbevi, İsmail, *Fenn-i Mantık*, yy., trs., s.42-43
- İbni Sina, *Kitab-uş Şifa*, Çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Felsefe Derleri*, tâbi' ve nâşiri: Hukuk Kitapçısı, Der Saâdet: Bâb-ı Âlî Ebu's-Suûd Caddesi 1330.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Mantık*, s.8 (Basılmamış Eseri, Süleymaniye Kütüphanesi, kayıt no: 3746
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Mi'yar-u Ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kayıt no:3743
- Özel, Aytekin "İki Farklı Mantık: Kavramlar Mantığı Ve Tasavvurlar Mantığı", VII. *Mantık Çalıştayı Metinleri*, Haz: Vedat Demir ve Şafak Ural, Mantık Der. Yayınları, İstanbul, 2017.